

Michel Nurdin

JACQUES MARITAIN ÉS JÉZUS KISTESTVÉREI*

Ajánlás

„Miután az Egyházat és a mai világot áthatotta az Ön mélységesen a krisztusi hitben gyökerező és az egymást váltó nemzedékek szellemi igényei felé nyitott gondolatainak sugárzása, most élete hátralévő idejét Foucauld atya nyomán a Názáreti Jézus misztériumának követésére kívánja szentelni. Ez a megindító tanúságtétel korunk számára a bölcsességnek egy új, ékesszóló tanítása lesz, melyet teljes szívünkől köszöntünk. Noviciátusa kezdetén Jézus Kistestvéreinél, küldjük Önnek szeretettel teljes apostoli áldásunkat.”

Ennek a táviratnak két utolsó szava felment attól, hogy a feladó nevét aláírjuk: VI. Pál pápa küldte 1970. október 1-én, abból az alkalomból, hogy Jacques Maritain október 15-én készült elkezdni noviciátusát Toulouse-ban Jézus Kistestvéreinél. G. B. Montini nyilvánvalóan felfogta ennek az utolsó lépésnek mély értelmét, melyre mestere és barátja elkötelezte magát, s e döntésében pápai tekintélyének ezekkel az egyszerű, súlyos és érzelmetli szavaival megerősítette őt. Dehát miről is van itt szó?

Az első múltó szenzáció, némi kíváncsiság a Kistestvérek iránt, akikről az emberek keveset tudtak, s akik nem csaptak nagy zajt, hamar néhány megszokott formulában üledett le: az öreg özvegy ember „szerzetbe lépett”, az, aki néhány évvel korábban a *Garonne-i parasztban* magát megrögzött laikusnak nevezte, most „besorolt” a klérusba. Bármennyire is tiszteletreméltó volt a szándék, ezek a klisék mindent összevéve lemondást, visszavonulást, elszakadást jelentettek: mindegyik negatív kategória, amelyek eltakarják Maritain valódi szándékát, s e lépésének az értelmét.

A Kistestvérekhez való belépése kétségkívül személyes tett volt, nem intim és nem titkos, mert hiszen nyilvánosan történt, de jelesen személyes, mert ebbe a tettbe belesűríti, belefeszíti önmagát, életét, legbensőbb lényét, hogy mindent az ő Istenének ajándékozzon. Hosszú életének nagy kalandja 1970-ben beteljesült: igen, ebben az értelemben „megragadta” ezt a pillanatot és amint látni fogjuk, ennek magyarázatát is adta. Földi pályájának vége felé közeledve, amikor kikötni készül az örök vizek partjainál, életét jobban, mint valaha, Istennek akarta ajándékozni: ebben az értelemben szerzetesi fogadalmának előre

* Chaiers Jacques Maritain. Nr. 35. 1997. 2 – 14. o.

nem látható lépése mintegy megpecsételése a „mindenek előtt Istent szolgálni” szándéknak, melyet Raissával és Verával együtt aláírt megkeresztelkedésük napján, 1906. június 11-én. Itt nem egyfajta önfeladásról van szó, hanem élete teljes odaajándékozásáról, arról, hogy odaadja még a „bőrt és a csontot” is, az általa nagyon szeretett Keresztes Szent János kifejezésével élve.

Tettét így újraértelmezve, ha azt beteljesülésnek és nem önfeladásnak tekintjük, még mindig nem kapunk magyarázatot arra, hogy miért Foucauld atya habitusát választotta, – s nem Szent Benedekét (hiszen bencés oblátus volt), sem pedig Szent Tamásét vagy Keresztes Jánosét, vagy pedig Szent Brunóét, akit oly mélyen szeretett - sem arra nem kapunk választ, hogy pontosan milyen beteljesülésről árulkodik az a tény, hogy Foucauld atya nyomában Jézus kistestvére lett. Ehhez föl kellene vázolni a Maritainék és Foucauld atya közössége között a hosszú évek alatt kibontakozott kapcsolatot, amely annyira szoros volt, hogy csak egy kistestvér kísérelheti meg bemutatását: erről szól a jelen *Cahier*.

A tanulmány szerzője sokféleképpen volt szoros kapcsolatban a Közösség vezetőivel; egyike volt azoknak a kistestvéreknek, akik több, mint 20 évvel ezelőtt nekiláttak a Maritain Összes Művei kiadásának hatalmas munkájához, és ma közülük ő az egyetlen, aki számunkra megmaradt: jó néhány éve már, hogy a halál elragadta tőlünk Heinz Schmitzet és Maurice Hanyt, Jean-Marie Allion pedig visszatért detroiti közösségébe. Ez egy kicsit jelzi is, hogy milyen hálával tartozunk Michel Nurdinnek.

Rajta keresztül szeretnénk kifejezni itt szerény, de annál átfogóbb tiszteletünket az egész Közösség iránt, és köszönetet mondani a méricskélés nélküli önfeláldozásért, a tökéletes munka iránti szenvedélyért, a kitartásért, melyek a szegény eszközökkel együtt minden nehézséget legyőztek. A Közösség, látni fogjuk a következő lapokon, sokat köszönhet Maritainnek. Maritain munkássága pedig, 1973 óta sokat köszönhet a Közösségnek. Nem tudunk mindent megtárgyalni, de megkíséreljük legalább fölidézni a lényegét.

Biztos, hogy nem kell összekeverni a maritaini életművet a Közösséggel, sem a Közösségnek tulajdonítani vagy ráerőltetni Maritain intellektuális munkásságát. Senki sem gondol ilyesmire. De a Közösség sorsa és története, melynek ölen Jacques napjait befejezte, segít megértenünk Maritaint abban, ami életének és munkásságának lényeges részénél is több: segít megérteni azt a kontemplatív forrást, vagy inkább azt az égboltot és éghajlatot, mely alatt vizsgálnunk kell ezt az életet és életművet, ha valóban meg akarjuk érteni. Mert végső tettének ez a magyarázata.

Maritain sokszor beszélt a szemlélődésről, gyakran elmélkedett róla; ez volt valószínűleg számára is az a téma, ahol leginkább csődöt mondtak a szavak, s ez könnyen érthető, hiszen ezek a lelkiélet legtitokzatosabb, legfennköltebb és legrejtettebb részét érintik. De az is fontos, hogy az ember ne engedje elnémitatni magát a szavak által... S mint mindig, most is tanulságos lesz tényszerűen követni Maritain útját: a bencések és P. Clerissac majd P. Dehau pástorbotja alatti első formálódásától a misztika és a lelki élet teológiájának iskolájáig, miközben áthaladt a művészet, az erkölcsiség, a közösségi élet, a szenvedés valamint az igazságosság, a testvériség követelményei – szükségtelen tovább részleteznünk ezt az utat – világának ölen egyre előbben (olykor drámaian) átértett szellemi szükségleteken. De az, amiről *Raissa Naplójának* vége tanúskodik, s az a sürgető igyekezet Jacques-nál, hogy ezt közzétegye, ténylegesen annak az új dolognak a sürgetése, hogy „a kontempláció ott legyen az útjainkon”. Ne féljünk a szavaktól, sem a teológusoktól, egyszerűen arról van szó, hogy meg kell nyitni a szellemi élet gazdagságát, mélységeit és szabadságát mindenki előtt, mindenegy ember előtt, bármilyen életállapotban legyen is. Nem valamiféle éteri vagy titokzatos, szenteskedő vagy kifícamult életről van szó, hanem a személyiség mélyéből fakadó lelki életről, amely más dolgokra is reagál, mint külső hatásokra és kényszerekre: vagyis az Istentől jövő szeretetre, és szabadon ajándékozta magát a többieknek. Egy fuvallat ez a lélekben, ha úgy tetszik, mint egy sóhaj vagy titkos szárnycsapás. Kétségkívül a lélek titka ez, melyet mindenki megismerhet egy hirtelen áttetszővé vált tekintetben vagy gesztusban; ez a felismerés azonban csak némelyeké, holott mindenkié lehetne.

Bár mindenki meg van hívva erre, bármilyen legyen is az élete, mégis látható, hogy az életkörülmények különbözősége visszahat a kontemplációnak nevezett élőforrás személyes változataira: más lesz ez egy karmelitánál és egy vándorlegénynél. Maritainék első írása, melyben „az utakon megélt kontemplációt” ajánlják, ezt a mindenkihez szóló hívást tartalmazza; a második a kontempláció módjainak sokféleségéről szól (Maritain, a fiatal laikus merészen és meglepő határozottsággal képviseli álláspontját már 1923-ban, domonkos barátainak fiatal folyóiratában, a *La vie spirituelle*-ben); a szükséges áldozatvállalásra és az eszközökre utal pl. *Raissa Naplója* vagy a *Garonne-i paraszt* utolsó fejezete. Felfogásuknak csupán azt a vonását szeretném itt kiemelni, amely tagadhatatlanul evangéliumi igazság: a felebaráti szeretet hangsúlyozottan elsődleges voltát.

„Ha valaki azt mondja: szeretem Istent, de testvérét gyűlöli, az hazug.” Szent János mondja ezt, az „Isten-szeretet” következményeként; föl kellene ezt vésnünk a templomok homlokzatára, ahogy a köztársaság jelszavát vésik a középültekre. Mindenesetre az egyetlen evangéliumi szeretetben a felebarát szeretete nem különbözik Isten szeretetétől, s nem valami ahhoz fűződő, többé-kevésbé másodlagos járulék; *ugyanarról* a szeretetről van szó, arról, ami Jézus

szívében izzott; s majd látni fogjuk Michel testvér tanulmányában, hogy Maritain együtt haladva a Kistestvérekkel, hogyan jutott el arra, hogy Isten „ismerésének és misztikus megtapasztalásának” legszigorúbb teológiai keretei között az emberek iránti evangéliumi szeretetnek és az együtt szenvedésnek a megtapasztalását tárja elénk. Ebben a megvilágításban újra olvasva a *Degrés du savoir* utolsó fejezeteit, melyeket Maritain később újra elővesz, hirtelen előtűnik bennük, anélkül, hogy az alapmondanivalót érintené, egy új és határozott színárnyalat: az „utakon való kontempláció” színei ezek, melyeket majd erősebb vonásokkal ismertet a *Garonne-i parasztban* (OEC XII. 974.o.).

Krisztus tanítványainak a szeretete és testvéreik iránti odaadásuk nem csupán emberi vagy „humanitárius” tett, hanem több, mint emberi, minthogy forrása Istenben van, Istenünknek abban az emberszeretetében, amelyről Szent Pál beszél. Az azonosulás és szolidaritás szigorú láncolatában, abban a láncban, melynek szemeit a szeretet alkotja, Krisztus ezt mondta: „Amint Atyám szeret engem, én is úgy szeretlek titeket, (...) amint én szeretlek titeket, ti is úgy szeressétek egymást”; vagy megfordítva: „Aki befogad egy ilyen kis gyermeket az én nevemben, engem fogad be, s aki engem fogad be, az Azt fogadja be, aki engem küldött”. Így tehát, ha a testvéreinket szeretjük, ténylegesen találkozunk Krisztussal, Őt látjuk. „P. Voillaume – közölni fogja a *Garonne-i paraszt* – egy alkalommal azt mondta nekem, hogy Jézust láthatjuk az emberekben; Madeleine Crepieux Anya pedig árnyaltabb megfogalmazással, melyet szeretnék én is megtartani, azt mondja, hogy testvéreinket látva és szeretve, behatolunk egy kicsit magának Jézusnak, az Ő mindannyiunk iránti szeretetének a misztériumába”. Úgy tűnik, hogy itt egy egészen új és drága fény ragyog föl, és ugyanakkor a szellemi-lelki szabadságnak hatalmas ereje, amely szintén az Evangéliumból ered.

Végül Michel testvér írásában megtaláljuk azt a fogadalmi szöveget, melynek elmondásával Maritain „Jacques testvérré” lett. Azoknak, akik Toulouse-ban a Testvérek kápolnájának oltára előtt hallották keményen, hangosan kiejtett szavait, melyekkel odaadta egész életét – és látni fogjuk *kikért* – azoknak egy napon tanúskodniuk kellett erről a kegyelmi pillanatról, mely csodálatosan nyitott a fiatalság felé éppúgy, mint Jacques és a mi jövőnk felé. Ez most megtörtént.

René Mougel

I.

„Laikus filozófus maradok, és semmi vágyam, hogy kolostorba zárkózzam. De visszavonulok a világtól, hála annak a szíves fogadtatásnak, melyet annyi szeretettel készítettek nekem a Jézus Kistestvérei, akiket Raissa és én megkülönböztetett szeretettel szerettünk alapításuk óta (közel harminc éve).” Maritain ezeket a sorokat néhány héttel azután írta, hogy megérkezett (1961. március 6-án) a kistestvérek toulouse-i tanulmányi házába. Már elmúlt 78 éves és „ minden összetört és elmozdult benne a helyéről azzal a villámcsapással, amellyel Raissa utolsó betegsége kezdődött”; de „a kitépelt öreg fa, mely néhány gyökerével még a földre kapaszkodik, néhányat pedig már átadott az égi szeleknek”, szeretne „még egy kis ideig némi gyümölcsöt hozni”². Jól érezte ezt René Voillaume Jacques-kal való párizsi találkozásuk alkalmával, néhány nappal Raissa halála után; a Közösség tanácsának tagjaihoz írta: „Jacques Maritain valóban mintegy hivatása kiteljesedésének és élete értelmének tekinti most azt, hogy a kistestvéreknek szentelje magát. (...) Tehát Toulouse-ba költözik. Ez a távlat lelkileg-szellemileg rendkívül fontos számára, és mély elszántsággal s a szerzetesi odaadás valóban figyelemreméltó vágyával szenteli erre magát. Meg vagyok róla győződve, hogy ha Isten megengedi ennek az elhatározásnak a megvalósulását, az nagy kegyelem lesz a toulouse-i testvérek számára”.³

Tizenkét évvel később Jacques ebben a közösségben halt meg, ahol 1970 ősztől többé nem barátként, hanem kistestvérként élt – mint novícius, majd örökfogadalmas. A következő lapok nem akarják újra verni „a Király titkait”, sem bemutatni azt, ami inkább lelki naplóba való. Baráti szálak fűztek hozzá minket, éppen ezért nagyon vigyázva arra, hogy ne essek valamiféle anekdotázásba, mindenek előtt néhány olyan életrajzi adatot fűzök egybe, melyek segítségével megsejthetjük vagy megismerhetjük azokat a szálakat, melyek fokozatosan szövődtek közte és a Közösség között. De ezen az úton meghatározóbb szerepe volt „annak a szerzetesi életünkkel való szellemi-lelki rokonságnak”, amely miután „jelentős szerepet játszott a Közösség szellemi alapításánál” – erről beszél maga René Voillaume⁴ -, egy napon elindítja őt a szerzetesi fogadalom felé ugyanabban a Közösségben. Ezért vállalva kockázatot és veszélyeket, megkísérlem kifejteni „ennek a szellemi-lelki rokonságnak” néhány vonását, utalással Jacques műveire: bennük, mint valaki mondta, „kifejezte azt, ami legdrágább volt szívének” és „élete egy szinten volt művei magasságával”.

Alap szöveg

Meglepetést jelenthet, hogy Foucauld atya húsz egynéhány évvel a Közösség megalapítása előtt már belépett Maritainék életébe – Louis Massignon közvetítésével (ez kevésbé meglepő). 1913-ban események és találkozások gondviselészerű láncolata vezetett azoknak az „égi ajándékoknak” egyikéhez, melyeket Raissa a *Nagy Barátságokban* felidézett. A „korunk fiataljaival” foglalkozó Agathon felmérés közzététele kapcsán ismerkedett meg Maritain Charles Henrion-nal, aki „első beszélgetésük alkalmával mellékesen megemlíttette Louis Massignont is; Jacques „legendás személyként hallotta emlegetni őt. Henrion és Jacques valamivel később ismerkedett meg Massignonnal”.⁶ Charles Henrionról Jacques azt mondta, hogy „kiváltságos helyet foglal el életünkben”,⁷ melyet nem veszélyeztet majd Henrionnak Tunéziába való távozása - éppen ellenkezőleg -, ahol 1924 novemberében „Karthagó érseke neki ajándékozta Foucauld atya habitusát”.⁸ Louis Massignonról - őt úgy tekinthetjük, „mint akinek személyesen köszönhető Charles de Foucauld tanúságtételének és művének fönmaradása”⁹ -, Jacques később úgy nyilatkozik, hogy mindazok, akik közeledtek hozzá, lelkétől valamilyen éltető szikrát kaptak. Hosszú éveken át egyik legbensőbb barátjuk maradt, s én személyesen hálát adok Istennek ezért a kegyelemért.”¹⁰

Ennek a barátságnak és termékenyítő hatásának története még föltárásra vár; de hogy szándékomnál maradjak, biztosak vagyunk afelől, hogy már 1913-1914-ben Massignon beszélt Jacques Maritainnek Foucauld atyáról. Ténylegesen Psicharinak egy Maritainhez írt 1914. február 9-i levelében olvashatjuk utóiratként: „Később majd beszélek neked Foucauld atya Ima Társulatáról”. Psichari már megtérése előtt „tiszteletre méltó és kiváló Foucauld atya”-ként emlegeti, hiszen ismerte a szaharai katonai állomáshelyeken folytatott beszélgetések javarészét. Ami ezt a Charles de Jesus (Charles de Foucauld) által a francia területek muzulmánjainak megtéréseért alapított Imatársulatot illeti, Jacques egy február 1-i levelében mutatta be Psicharinak, megküldve a Massignon-tól kapott alapszabályokat. Ebben az időben Foucauld atya (akit 1916. december 1-én megölnek) éppen befejezte ezeknek a szabályoknak egy sor magyarázatát, melyeket Jézus Szent Szíve testvérei Egyesületének *Direktóriumaként* ismerünk, hála Massignon-nak, aki azt késedelem nélkül megjelentette és terjesztette. Az első, kereskedelmi forgalomba nem került lenyomat 1917-ből való; Massignon március 23-án dedikált egy példányt Maritainnek, mely második volt a „harmincöt dedikált” könyv sorában, ahol szerepelt még néhány közeli munkatárs, valamint a tomista tanulmányi kör tagjai közül páran, így Dr. Pichet, Mille Gaichon¹³, Ghika herceg...

Mégsem tűnik úgy, hogy Jacques és Raissa Maritain csatlakozott volna Foucauld atya Ima Társulatához. 1912 szeptembere óta bencés obláták voltak; útjaik, melyeken Isten vezetni akarta őket, lassanként világosodtak meg, s amint

Jacques megállapította, azok nem vezettek „semmilyen ájtatos szervezet felé”¹⁴. De Louis Massignon megismertette és megszerettette Maritainékkal „Foucauld barátját”, bőven megosztva velük e barátság jótéteményeit. Mivel lehetne megmagyarázni egyébként például azt, hogy a *Primauté du spirituel*-ben Foucauld atya egyik szabadon idézett gondolata szerepel, melynek forrása Charles testvérnek Massignon-hoz intézett levele?¹⁵ A szív és lélek ilyenén összefonódott szálai, akármennyire visszafogottan jelennek is meg, különösen jelentősek. Így ír Jacques 1917. január 28.-án Massignon-nak a Keleti hadtesthez: „Milyen együttérzéssel gondoltam önre kedves barátom, amikor az újságokból megtudtam a szomorú hírt, melyet önnek már néhány hete ismernie kellett, hogy meggyilkolták az ön számára oly kedves, nagyon kedves Foucauld atyát! Nagy közbenjárónk marad az, aki most elhagy minket. *Miserere nostri Domine, quoniam defecit sanctus!* (Könyörülj rajtunk Uram, mert fogynak a szentek!) Semmi közelebbi részletet nem tudhatok haláláról, melyet sivatagi banditáknak tulajdonítanak, s amely felér egy vértanúsággal.” Hasonlóképpen, 1922. május 16.-án Jacques följegyzí naplójába: „Hosszú beszélgetés Raissával. Az a benyomásunk, hogy mindketten, szándékunk ellenére, a nyílt tengeren hánykolódunk és magunknak kell tájékozódunk. (...) „Belevettünk egy kimondhatatlanul végtelen és transzcendens isteni szándékba”. A lap szélén hozzáfűzte: „Nagyon megütköztünk azon a szűklátókörű és begyepesedett módon, ahogyan a bencések ítélik Foucauld atyáról, erről a „különcről”, ahogyan egyikük említette őt előttünk.”¹⁶ Továbbá, 1928. július 31-én Jacques tanácsot adva valakinek, aki keresi a maga útját, a következőket írja: „Ha önnek az a benyomása, hogy a világban megélt kontemplatív élet gondolata erősödik önben, s ez válasz Isten akarására, nekem úgy tűnik, hogy a karthauziakhoz való csatlakozása bölcs és óvatos lépés. Minthogy Istentől, és egyedül tőle függ ennek a váagnak a megerősítése, ugyanazt készíti önnek, mint Labre-i Szent Benedeknek vagy Foucauld atyának, és kitessékeli majd önt onnan, akarata ellenére is.” E levél címzettje lesz néhány évvel később André testvér, az El-Abiodh Sidi Cheik-beli közösség egyik első kistestvére.

A húszas években tehát Foucauld atya többször is téma Maritainéknél. Ha ez a fajta szellemi jelenlét nem is tette őket tanítványokká – ahogy mondani szokták – mégsem volt konvencionális és nem volt tiszavirág életű! Negyven évvel később – 1959-ben –, amikor Verát már megtörte a szenvedés és a rákelleni gyógyszerek hatása, Jacques bejegyzí naplójába és alá is húzza: „március 4.: Elhatároztuk, hogy *kilencedet kezdünk Foucauld atyához*”; majd 11-én, a megpróbáltatások idején „Six abbé könyve Foucauld atyáról nagy segítség Raissanak”. *Charles de Foucauld Lelki naplójáról* van szó, amelyre Jacques – aki *Philosophie morale* című könyvének záró fejezetén dolgozott – hivatkozni fog azokban a megjegyzésekben, melyek „az emberi állapot” által fölített kérdésekre adandó „evangéliumi válasszal” foglalkoznak. Ugyanezekben a hónapokban az argentinai La Plata nagy szemináriumának hallgatói Jacques és Raissa Maritain műveivel foglalkozó akadémiai ülést terveztek. Jacques-ot

meghívták, hogy bizonyos kérdésekben (köztük a papságról és küldetéséről) fejtse ki véleményét. Április 27-én válaszolt: „Nem gondolnám, hogy egy egyszerű filozófusnak illő lenne a katolikus papságnak a mai világban való küldetéséről beszélve önöknek, olyan területet bitorolni, amely nem a sajátja. Önök jobban tudják, mint én, hogy a pap küldetése Krisztust adni a lelkeknek, s vele együtt adni önmagát. Azt is tudják – s erre nagy példát adott napjainkban Foucauld atya -, hogy a barátság és a testvéri együttlés, amikor azt az eucharisztikus szeretet élte, a legkiválóbb eszközök arra, hogy előkészítsék a kegyelem útjait hívó és nem hívó lelkekben egyaránt.”

Ebben a levélben spontán módon elővételezte azt, amit a „*Garonne-i Parasztban*” az agapé, azaz a lélek mélyén teljesen fölszabadult evangéliumi szeretet föltétlen elsőbbségének nevez majd, más szóval „annak a szeretetnek az elsőbbsége ez, amely a nem-keresztényeket *értük magukért és úgy, ahogy vannak, szereti*. Ebbe gyökerezett s ebből élt Lebbe atya vagy Xavéri Szent Ferenc egész apostoli tevékenysége”, s ez a föltétlen elsőbbség különösképpen megnyilvánul „Foucauld atya prófétai küldetésében”¹⁹. Ezekkel a szavaival Jacques Maritain felfedi előttünk a lelke mélyén élő affinitását Foucauld atyával, különbözzék bár tőle megannyi területen; kétségkívül vannak más jelei is ennek az affinitásnak, amelyek nem ennyire kifejezettek, de melyeket vakmerőség nélkül fölismerhetünk. Nem „ezzel a különös imával” könyörögtek-e mindketten: „Istenem, ha létezel, add, hogy megismerjelek”²⁰, - Jacques sokat mondóan hozzáfűzte: ha létezel „és ha te vagy az igazság”.

Jacques Maritain életében éppúgy, mint művei sorában a *Primauté du spirituel* kiérlelése és kiadása nem fogható fel egy még oly fontos fejlődési szakaszként; ezek sokkal inkább annak a folyamatos „vedlésnek”²¹ a tünetei, melyet a szerző jól ismert, s mely nem volt belső szenvedések és külső ellentmondások nélkül. 1926-1927-ben járunk. Jacques Maritain olyan művészi és irodalmi körökben alakította ki kapcsolatait, melyek nem voltak mindig elismertek, sőt egyesek azokat kompromitálónak tekintették. Mindenesetre álláspontját az Action Française XI. Pius által történt elítélésével kapcsolatban fogalmazta meg, vállalva azokat a következményeket, amelyek számára legalább két rendbeliek voltak. A filozófust „elvezették olyan kérdéseknek a tárgyalásához, amelyek egyszerre érintik a politikát és a vallást”²²; ettől fogva elmélkedései és értelmének ragyogó éleslátása számára fölkínálkozik az ember társadalmi életének széles mezeje. Ő, aki keresztényként fölvállalta a maga felelősségét, most látja, hogy a barátságok hálója fájdalmasan összegabalyodott. Nevezetesen azok a szálak, amelyek már régóta a bencésekhez fűzték, meglazultak vagy elszakadtak, ugyanakkor azok a sokkal rejtettebb kötelékek, amelyeket a la valsainte-i karhauziakkal ápolt, erősödtek. Úgy tűnik nekem, itt is van egyfajta felszabadító „vedlés”, azoknak a támogatásoknak a tekintetében, melyekre Jacques Maritainnek szüksége volt ahhoz, hogy kövesse hivatását s így meg tudjon felelni küldetésének. Még az Action Française krízise előtt elszenvedett néhány meg-nem-értést solesmes-i bencés barátai részéről, akiknek

és Clerissac atyának nagy részük volt abban, hogy elmélyültek benne a keresztény szellemiség alapjai, és hogy felfedezte annak kincseit. Most meg kellett állapítania, hogy „útjaink szétváltak”²³. „Olyanná kell válnunk, mintha egy különleges szerzetesrend tagjai lennénk”, jegyezte meg már 1909-ben. „Mennyivel nehezebb világban élő szerzetes helyett „szabályozott” vagy még inkább Istennek adott laikusként élni”²⁴.

Ilyen körülmények között – azokról mit se tudva – kopogtat a meudoni ajtón egy frissen megtért ember, aki szembesült a keresztény élet követelményeivel, s akit megzavart a fedhetetlenül gondolkodók viselkedése. André Harlaire látogatása Jacques Maritainnál 1926 Karácsonyának másnapján, „egy fél évszázados áldott barátság”²⁵ preludiuma lett, és megnyitotta azt az utat, amely egy pillanatban majd a Kistestvérek Közösségébe vezeti Jacques-ot. Hatvan évvel később, e látogató temetésén – aki időközben André testvérré lett – René Voillaume fog tanúságot tenni erről a „társáról és barátjáról, aki vele volt a kezdetek kezdetétől”, kijelentve, hogy „nélküle a Közösség nem lett volna az, ami”²⁶. De Maritain barátsága és befolyása nélkül André testvér nem lett volna az, aki volt.

Ezt a gondviselészerű látogatást néhány másik követte, melyek folyamán Jacques fölfedezte André szerzetesi vágyait és értelmi adottságait. André, anélkül, hogy meg tudta volna fogalmazni, egy hívás készítette az Istennek szentelt életre – de milyen formában? Erre a kérdésre csak El-Abiodh-ban kapja meg a választ, hat éves útkeresés és zarándoklás után. Az első találkozást követően gyakran ellátogat a meudoni házba, anélkül, hogy túl szoros szálakkal kötődne azokhoz, akikkel ott találkozott – kivéve Olivier Lacombe-ot. Maritain mégis beszél neki egyfajta imaközösségről, és szeretné egybegyűjtve látni az érintetteket („összegyűjteni mindazokat, akikre ez tartozik”). Tehát Jacques Maritain így szeretett volna összehozni néhány barátot arra a harcra, melyet folytatott és melynek Raissa „hordozta legnehezebb terhét imájának és odaadásának láthatatlan mélységeiben”, mert „az általunk tiszta szívvel elindított vállalkozás – mondja Raissa naplójának előszavában – valójában a saját területén akarta legyőzni a sátánt”²⁷.

1927. július 17-én, nyolc nappal a *Primaute du spirituel* megjelenése előtt Andrének írt levelében, melyben a la valsainte-i karthausiakhoz hívja találkozóra, Jacques visszatér erre az imaközösségre: „Semmi sem olyan fontos, mint a *clauso ostio* (zárt ajtó mögött) Isten előtt kiáradó vágyak, melyeket néhány, az Ő nevében egyesült lélek terjeszt elébe. Az Evangélium ereje lát itt munkához. És a Kereszt hatalma is. Kedves Andrém, az a rossz, amely ellen küzdünk, csak imával győzhető le, sok könnyel és talán még annál is többel”. Szóba kerül ez még La Valsainte-ben is, ahová augusztus 18-án este érkezik meg Jacques Maritain, Juornet abbé és André. Emlékezetes találkozás, melyre árnyékot vetett az a krízis, melyet az Action Française elítélése okozott a katolikusok körében. Néhány héttel később Jacques időt szakít végül, hogy gyorsan följegyezze naplójába: „A domonkosok és bencések okozta mérhetetlen

csalódás pillanatában Isten íme elküldi nekünk a nagy fehér kontemplatívokat, hogy támaszkodjunk rájuk és az Ő atyai jóságára. És hogy elirányítsanak minket abban, ami úgy tűnik, hogy valóban új része életünknek, hogy általuk megismerjük Isten akaratát a megkezdendő munkával kapcsolatban (négy vagy öt körém gyűlő fiatallal); s ezt erősíti meg közvetlenül André Harlaire hivatásának ténye, akit a Prior atya hozzám küld éppen akkor, amikor ő kész arra, hogy a karthauziaknál maradjon”.

Ezek után nem csodálkozunk azon, hogy 1928 folyamán Jacques Maritain igyekszik létrehozni egy kis csoportot, melyet „ugyanaz a törekvés” éltet, amely őt elvezette „a sivatag és a kontempláció felé – de egyben az apostoli lelkületű tanulmányok felé is, és mindezt a világ ölén”; (lépéseket tesz annak érdekében is, hogy Journet abbé csatlakozhasson ehhez a célhoz). S azon sem csodálkozunk, hogy Dom Marie-Bruno Spitz²⁸ – a la valsainte-i prior megbízásából – sürgeti Maritaint, hogy Journet abbéval együtt biztosítsanak André számára magában Meudonban egy karthauzi noviciátust, amely fölkészítené őt a szerzetesi fogadalomra. André Pünkösdkor tette le (magán) fogadalmát. Nem sokkal később Dom Spitz kérésére, aki bátorítja őt erre a próbálkozásra, belép a fermatai karthauzi kolostorba. Ide írja neki Jacques Maritain 1928. július 31-én azt a levelet, melynek legfontosabb részei később jól ismertek lesznek a kistestvérek előtt:

„*Teljességgel kontemplatív élet a világban?* Igazában nem, ezt nem tartom lehetségesnek. Egy lényegében kontemplatív életet igen²⁹; és olyat is, amellyel nem járna együtt a vegyes életű domonkosok apostolkodásának közvetlen gondja; de ugyanakkor ezt a világban való életet csupán a lelkek szolgálatának, az értük való valamiféle önátadásnak a vágya igazolhatja, s annak a vágya, hogy bátran viseljek el minden bajt, keserűséget az emberekkel való érintkezéstől elválaszthatatlan fölösleges jövés-menéseket, s mindezt azért, hogy tanúságot tegyek közöttük magáról a kontemplációról és Urunk eucharisztikus szeretetéről (...). A világban megélt, *a maga egészében* kontemplatív élet csak abban a formában lehetséges, ahogyan azt Labre-i Szent Benedek³⁰ csinálta. De ez egészen kivételes hivatás, s nekem egyáltalán nem tűnik úgy, hogy ez felelne meg Isten önre vonatkozó terveinek. (...)

Ha a világban kell maradnia, hiszem, hogy ez összhangban lesz azzal a vágyával, hogy fölemésztődjék a másokért való életben, csupán egy részt – igen nagy részt – hagyva meg a szükséges magány számára, hogy Isten valamilyen hasznos táplálékot³¹ készítsen önből. (...) Mit mondjak még? Az a benyomásom, az a reményem, hogy a Szentlélek készít valamit ebben a világban, a szeretetnek és a kontemplációnak azt a művét, amely magában a világban igényel önátadó és önfeláldozó lelkeket. Ön tudja, milyen mélyen él bennem ez az eszme. De ez csupán egy eszme, egy remény...”

Jegyzetek

1. Bevezetés Henry Bars könyvéhez (1961. április 28-i keltezéssel), *La politique selon Jacques Maritain*, Oe C XII. 1274-1275. p.
2. „Ezekre gondoltam a kolbsheimi kertben egy vihartépázott öreg cseresznyefa előtt – ez 1961 nyarán történt... ” Előszó (1964-ből) a *Carnet de Notes*-hoz OeC XII. p. 127.
3. Jegyzet a tanácstagok részére 1960. november 24.-én. Raissa e hónap 4-én hunyt el.
4. René Voillaume levele a kistestvérekhez: „1961. március 17. Átutazóban leszek Toulouse-ban, különösen azért, hogy találkozhassam Jacques Maritainnel, aki néhány napja ott tartózkodik (...). A Gondviselő gyengédsége számunkra ez a barátság és a szerzetesi életformánkkal ez a régóta létező szellemi-lelki rokonság, amely elvezette őt közénk, mint idősebb testvért, akitől sokat várunk, (...). Örülök, hogy előbb vagy utóbb lehetőségetek lesz találkozni azzal, aki a Közösség szellemi alapításánál társunk volt, jobban, mint gondolnátok.” *Lettres aux fraternités*, III. (Az emberek ösvényein), Paris, Ed. Du Cerf, 1966, 74-75. p.
5. René Page, Jézus Kistestvéreinek előljárója, a Közösség 1973-as kiadványában (*Jacques Maritain*), 1. p.
6. Les Grandes Amitiés. Második rész, VII. fejezet, Oe C XIV, 1002-1003. p. Charles Henrion ebben a fejezetben végig, mint „az ég ajándéka” szerepel.
7. *Carnet de notes*, OeC XII, 226. p.
8. René Voillaume, *El-Abiodh-Sidi-Cheikh* (A Jézus Kistestvérei Közösség eredetének története), II, Tre Fontane (Roma), 1982, 152. p. – (Ezt a kereskedelmi forgalomba nem került történeti írást a következőkben El-Abiodh-ként idézzük.)
9. Uo. 34. p.
10. *Cahier de l’Herne* (Louis Massignon), 1970. Oe C XIII. 1231. p. Jacques Maritain már 1917. Február 23-án följegyezte naplójába: „Ebéd Massignon-nál (...). Egész délután beszélgettünk, szeretek Istenről beszélgetni ezzel az erős- és tüzeslelkű emberrel, aki egyenes és szigorú erkölcsű, s oly éles és érdeklődő intelligenciájú. Együtt mentünk imádkozni a Montmartre-ra. Barátságunk egyre szorosabbá vált a háború alatt, a fizikai távolság ellenére. Sokat beszélt nekem

Foucauld atyáról, Chesterton szép szavait idézte: a szeretet nem vak, hanem megkötözött. Kéri, hogy imádkozzam Foucauld atya művéért (a nemhívók megtéréséért való ima társulatért).

11. Psichari levele Mgr Jalabert-nek (1912. December), idézet M.-A. Goichon könyvének függelékéből, *Ernest Psichari d'après des documents inédits* (2. Javított és bővített kiadás), Paris, Louis Conard, 1925. Az előszót és a bevezetést Jacques Maritain írta már az első, 1921-es kiadáshoz is.

12. Frère Charles de Jesus, *Directoire*, Paris, Seuil, 1961 (Louis Massignon kiadása) 166. p.: „Ime a szétosztás sorrendje: 1-4 (1917, március): L.M., Jacques Maritain „Mgr Le Roy (a Foucauld Alapítvány első elnöke), René Bazin, Foucauld atya első életrajzírója.

13. A fentebb (11. láb.) említett életrajz szerzője, Mlle Goichon, Ibn Sina szakértő, akinek e munkáját nagy mértékben segítette a Meudonba-ban kapott tanítás és tanúságtétel, s könyvét 1952-ben adta ki, amely akkor még nem talált visszhangra: *La vie contemplative est-elle possible dans le monde?* Paris, Desclée De Brouwer.

14. *Carnet de Notes* Oe C XII. 381-382. p.

15. *Primauté du spirituel*, 29., az első keresztény vértanúkkal kapcsolatban, akiket a szeretet ereje sürgetett, hogy „Foucauld atya szavaival élve, bizonyítékokkal tegyenek szerelmi vallomást” (Oe C III. 883. p.) – Lásd: J.– F. Six *L'aventure de l'amour de Dieu* (80 kiadatlan levél...), Paris, Seuil. 1993. 59. p.: „Az érte (Jézusért) viselt szenvedés és az érte vívott küzdelmek előkészítik mindennapi szeretetvallomásukat (...), nem pusztá vallomást, hanem bizonyítékokkal alátámasztott vallomást.” Ez az 1909. július 31-i levél csak 1958-ban vált ismertté.- A holland *De Maasbode* napilap 1926. május 30-i számában közölt interjúban, miután fölfedte a tényt, hogy Franciaországban „Foucauld atya gondolatai egyre jobban terjednek”, Jacques Maritain így folytatta: „Massignon élénk levelezést folytatott vele, amelyet minden bizonnal közzétesznek majd egy napon...”

16. *Carnet de Notes*, Oe C XII. 310. p. – (René Bazin *Charles de Foucauld explorateur du Maroc, eremite au Sahara* című, 1921. szeptember végén kiadott könyve az előző hónapokban több, mint tizenegyezer példányban fogyott el!)

17. A tényt ismerniük kellett barátaiknak; egyébként pl. P. Iwashita Soichi – aki a *Trois Réformateurs* fordításán dolgozott -, miért dedikálta volna Jacques Maritainnek Foucauld atya 1929-ben megjelent japán életrajzát, melyet az a Dr.

Totsuka Bunkei adott ki, aki 1931-1932-ben lefordítja majd a *De la vie d'oraison-t*?

18. Jacques Maritain már 1928-ban (egy korábban idézett levelében) beszélt „Urunk eukarisztikus szeretetéről”. Maritainék ragaszkodása az Eukarisztiához kevésbé ismert, mint Foucauld atyáé, s minden bizonnyal Szent Tamás tanításában, Tamásnak „a szeretet eukarisztikus szentsége” (III. q. 73, a. 3.) iránti mély tiszteletében gyökerezett. Mendonba érkezésüktől (1923) fogva „e ház középpontja a kápolna, az állandóan jelenlévő Oltáriszentséggel” (Oe C XII. 290. 315. p.).

19. Oe C XII. 766-767. p.

20. Charles de Foucauld, *Lettres a Henry de Castries*, Pris, Grasset, 1939. 95-96. p. És Jacques Maritaint illetően: *Les Grandes Amities*, Oe C XIV. 752. p.

21. Ezt a szót használja Jean-Luc Barré annak a fejezetnek az elején, melynek a „Az érett kor” címet adta: *Jacques et Raissa Maritain .Les mendiants du ciel*, 387. p.

22. *A Primauté du spiritul* előszava, Oe C III. 785. p.

23. *Carnet de Notes*, Oe C XII: 226. p.

24. Uo. 197.p. Ezt a bejegyzést Jacques egy Raissával való beszélgetés után írja. A rákövetkező héten Clérissac atya arra biztatja őket, hogy „kövessék a világban megélt szemlélődés útját.”

25. *Cahiers Jacques Maritain*, 14. (1986), 59. p.; Lásd még Louis Gardet tanúságát, *Cahiers* 10. (1984), 29. p.

26. *Les Petits Freres de Jesus* (Nouvelles périodiques), n° 108. (1986/4), 16. p.

27. *Journal de Raissa*. Előszó. Oe C XV. 164. p.

28. Ő fogadja majd Marc testvért a Serra San Bruno karthauzi kolostorban, amikor 1935-ben az el-abiodh-i testvérek tanácsot kérnek a „novíciusok nevelésének módjáról”. El-Abiodh, VI/1, 93. p.

29. Jelenleg ez a megkülönböztetés választja el egymástól a teljes egészében a kontemplációnak (*contemplationi omni ex parte dedita*) szentelt szerzetes közösségeket és a kontemplatív élet új formáit. (*Venite seorsum* kezdetű

buzdítás „a kontemplatív életről és a kolostorról”. 1969. augusztus 15. VI. A.A.S. LXI. 689. p.)

30. Labre-i Szent Benedekről is elmondhatja majd Raissa azt, amit Szent Tamásról mondott: „úgy kötődünk hozzá, mint egy igazi barátához, szimpátiával, csodálattal, hálával” (Oe C XIV. 832-833. p.)

31. René Voillaume újra használja majd ezt a kifejezést a *Les fraternités du Pere de Foucauld* című könyvének első kiadásában (Paris, Ed. Du Cerf, 1946, 105. p.), amikor összefoglalja fejtegetéseit „az Eukarisztiáról, mint a közösségek életéről”: „Mint az Oltáriszentség, amely táplálék is, a kistestvéreknek is oda kell adni magukat testvéreiknek, minden embernek, a szeretet teljességével, „hasznos táplálékká” válva eukarisztikus kontemplációjuk által.”

JACQUES MARITAIN ÉS JÉZUS KISTESTVÉREI*

II.

A közösség első lépései

A Kistestvérek elsőként El-Abiodh Sidi Cheikh-ben, a dél-oráni Szaharában alapítottak közösséget, miután Verdier kardinális 1933. szeptember 8-án közülük az első ötre föladta a szerzetesi ruhát a Montmartre-on. Mellesleg a kardinálisnak a testvérek szempontjából volt egy rossz húzása: ugyanis miközben ők a szertartást a legnagyobb csendben készültek elvégezni, a kardinális nagy nyilvánosságot teremtett körülötte, egészen a filmhíradók reflektor lámpájáig. A résztvevők között ott volt Jacques Maritain³², akit nagy valószínűséggel Louis Massignon értesített - ami André testvért illeti, ő Algerben várta a testvéreket, hogy velük menjen El-Abiodh-ba. Néhány hónappal korábban, amikor az alapításnak megfelelő helyet keresve René Voillaume utoljára utazott Algerba, a Fehér Atyáknál a Maison Carrée-ban találkozott Andréval. „Rögtön azonosultunk – írja – a kontemplatív élet utáni vágyban. Egymásra találtunk ugyanabban a teológiai szemléletben, melyet Jacques Maritainnál és Garrigou atyánál ismertünk meg. Megállapodtunk abban, hogy André csatlakozik hozzánk.”

A testvérek ideiglenes szabályzatot készítettek maguknak, annak a (megvalósíthatatlan) regula tervezetnek az alapján, melyet Foucauld atya 1899-ben fogalmazott meg, s amelyet később az emberi és a szaharai realitások kényszerítő hatására több ízben átdolgoztak. Innen eredt az a sok tévovázás és megpróbáltatás, mely közvetlenül a háború után végül a Közösség egy fajta megújításához vezetett. Végig ezen az úton, az adaptáció – ma inkulturációnak mondanánk -, „minden bizonnyal az adaptáció érintette meg leginkább a látogatókat az el-abiodh-i közösség minden egyéb vonása közül”. A testvérek, inkább elvi meg-győződésből mintsem tapasztalati alapon, „meghonosodási vágyukban, amely nemcsak lelki, hanem emberi és vallásos területeket is érintett, a lehető legmesszebbre akartak elmenni.”³⁴ S ha ez a törekvés számos, megoldásra váró gyakorlati problémát vetett is föl, egyben arra is kényszerítette a testvéreket, hogy mélyüljenek el az előzetes elképzeléseik és azok következményeinek a vizsgálatában. 1934-35 óta napirenden volt „egy életszabály terve”. „Egy évvel később egy másik, kizárólag az adaptációnak szentelt szöveget fogalmazott meg André testvér. Ez tökéletesen kifejezte azt,

* Chaiers Jacques Maritain, Nr. 35. 1997. 15-25. o. Előzmény in Folia Selecta, 1999 február, 9-14 o.

amit erről a témáról gondoltunk”, mondja majd René Voillaume, hozzátéve: „Ez a beszámoló valószínűleg Mgr. Richaud, versailles-i segédpüspök kérésére készült az 1936-ban e városban megrendezésre került szociális hétre, amely a *civilizációs konfliktusokkal*³⁵ foglalkozott. Itt talán emlékeztetnünk kell arra, hogy Paul Richaud mélyen és régóta kötődött René Voillaume-hoz, s ugyanúgy Maritainékhez. De még inkább megjegyzésre méltó, hogy André testvér e hosszú írását azoknak az elveknek a fényénél dolgozta ki, melyeket a *Religion et culture*-ből és a *Du regime temporel et de la liberté*-ből merített (s rögtön az elején idéz).

E szöveg kidolgozásakor André testvér már komolyan elkötelezte magát a muzulmán teológia és misztika tanulmányozásában. Ugyanakkor (1936 júliusában) a saint-maximini domonkos konvent a *Revue Thomist* vezetését Labourdette atyára bízta, s ő „úgy döntött, hogy elszántan kopogtat Jacques Maritain ajtaján, aki megismertette őt a meudoni család számos olyan tagjával, akik készek voltak dolgozni a folyóirat számára”.³⁶ Így jelent meg a *Revue Thomiste*-ben 1937 és 1938 folyamán egy cikksorozat “Ész és hit az iszlámban” címmel, Louis Gardet neve alatt. Ez a publikáció, amely alig játszott részletekbe ható szerepet a Közösség történetében, fontos következményeket von majd maga után, mert Isten szemében semmi sem véletlen.

Amint a világháború után sejteni lehetett a jövő távlatait, René Voillaume testvér 1944. november 11-én írt Mgr. Mercier-nek, a Szahara apostoli prefektusának, hogy megossa vele a testvérek hittudományi képzésének gondját. Voillaume úgy vélte, hogy a közösség maga nem tud biztosítani olyan teológiai nevelést, amely képes egyesíteni a „széles látókört” az „ítéletalkotásbeli nagyfokú érettséggel” és mély egyházi érzéssel; annál kevésbé, mivel ez azt kívánta volna, hogy „bizonyos kistestvéreket bezárjunk a tanári működés kereteibe, s így valódi hivatásukon kívülre rekesszük őket”.³⁷ Ezekre a kérdésekre „Sziénai Szent Katalintól kaptam meg a választ” – zárja fejtegetését, megfogalmazva egy római tanulmányi központ tervét, melyet Mgr. Mercier helyeselt, és följánlotta R. Voillaume-nak, hogy elkísérve őt segítségére lesz terve megvalósításában. Végül is csak két évvel később kerülhetett sor René Voillaume-nak arra az utazására, amelynek „célja közvetlenül a római tanulmányi ház megszervezése volt, s annak pontosítása, hogy milyen körülmények között lehetne (Franciaországban) egy munkás házat alapítani”.³⁸ André testvér csatlakozott a Közösség előljárójához, akinek „szüksége volt a véleményére” a tanulmányokat illető kérdésekben, s azért is, „hogy viszontláthassa Jacques Maritaint”. 1946. április 11-én értek partot Marseilles-ben és a domonkosok kolostorába mentek. Labourdette atya ezekben a napokban éppen átutazóban volt ott; végre meglátta, ki is Louise Gardet. A Kistestvérek tanulmányairól beszélgetve azonban gyorsan kiderült, hogy Labourdette atya is tanulmányi régens (igazgató) Saint-Maximinben, s hogy egyébként a Testvérek Rómába küldése megkívánja, hogy szembe nézzenek azokkal a nehézségekkel, melyek ennek a megoldásnak a velejárói, nevezetesen pl. azzal, hogy ott latinul folyik a tanítás. Mindenesetre

két nap múlva René Voillaume csatlakozott Andréhoz a saint-maximini kolostorban, melynek a kerete és légköre mély benyomást tett rá, s hosszan beszélgetett Merie-Joseph Nicolas atyával, a tanulók mesterével (spirituálisával), legnagyobb örömeikre megállapítva „a minden pontra kiterjedő tökéletes szellemi-lelki egyetértésüket”. A domonkos tartományi főnök atya jóváhagyásától függően elhatározták és eltervezték egy a domonkosokhoz kapcsolódó tanulmányi közösség létrehozását, amely a következő év szeptemberében indult útjára, amikor négy kistestvért küldtek Saint-Maximinbe.

Jacques Maritain nem folyt bele a döntő napok alakításába (a korabeli dokumentumokban és visszaemlékezésekben ennek semmi nyoma), és „örvendezett a Saint-Maximinbeli tanulmányi tervnek”, amikor két héttel később hallomást szerzett róla. De aligha kétséges, hogy döntő befolyása volt az eseményekre, mivel később így ír majd René Voillaume *A Közösség eredetének történetében*: „Szinte biztos, hogy Maritainnek ebbe az irányba mutató tanácsot kellett adnia számunkra André testvéren keresztül”.

Két utasunk április 25-én érkezik Rómába, ahol igen feszült a légkör (május 9-én mond le III. Viktor Emmánuel). Ott-tartózkodásuk alatt többekkel találkoznak a Vatikánban és/vagy Franciaország vatikáni nagykövetségén: Massignonnal, aki két előadás megtartására érkezett (Foucauld atyáról és Hallájról), Saliège kardinálissal, Guérin abbéval, a franciaországi J.O.C. alapítójával... Bármint volt is, két testvérünk idejük javarészét látogatásokkal töltötte, egyikük a Kúria különböző hivatalait és hivatalnokait kereste fel, minthogy a mi szerzetesi életformánk néhány problémát vetett fel (a kánonjogilag szabályos szerzetesek számára), másikuk a követséget látogatta (ahol éppen néhány napot töltött Journet abbé).

A nagykövetségen ismerkedik meg René Voillaume Jacques Maritainnel.³⁹ Naplójában (útinapló a testvérek számára) itt egy „hosszú beszélgetést” fedezhetünk fel, ott egy étkezést „baráti körben”. „Sok mindenről beszélünk: a tanulmányokról, a kistestvérekről, a Rómába előadott kéréseinkről, stb. Mindazok számára, akik gazdagodtak Maritain eszméivel, át kell adnom meghatott köszönetét azért a buzgóságért, amivel őt El-Abiodh-ban olvassák”. A filozófus és az alapító az eljövendő évek során számos alkalommal találkozik majd, úgyhogy mély barátság szövődik közöttük, - még akkor is, ha „alapvetően lehetetlen megvalósítani a szellemek és szívek tökéletes egységét, bármilyen fokú is életük folyamán a két barát bensőséges kapcsolata” (ez az általános megjegyzés, melyet René Voillaume „Jacques testvér” temetésén tett, itt kétségtelenül bizalmas közlésnek tekinthető)⁴⁰. „Nem vagyok filozófus, teszi hozzá, és nem ezen a síkon találkoztam Jacques-kal. De elhozta nekem, megtanította, nemcsak írásaival, hanem még inkább egész életével és azzal, ahogyan tevékenykedett, az Igazság tiszteletét és szeretetét, s vonatkozott ez a látható és láthatatlan világ minden igazságára, és mindenek fölött az önmagától fönnálló Igazságra, aki Isten”. Íme, itt vagyunk „annak a fénylő erőnek a forrásánál, amely kiáradt belőle és írásaiból.”

„Amire oly régóta vártunk”

A főntebb említett római utazás (Saint-Maximinen keresztül) „egy rendkívül termékeny, eseményekben és elhatározásokban gazdag időszak része volt, melyek hozzájárulnak Jézus férfi és női kistestvérei végleges arculatának kialakításához”⁴¹ – ezt igazolta a Közösségnek az 50-es években bekövetkezett fellendülése. Ha nincs is itt elegendő hely a Közösség történetének fölvázolására, néhány emlékeztető gondolat mégis szükséges ahhoz, hogy lássuk, hogyan és miért mélyült el ez alatt a jó tíz év alatt Maritainék kapcsolata a kistestvérekkel, s kétségtelenül azt is, milyen fény világította meg Jacques életútját Raissa halála után.

A második világháború másnapján, az El-Abiodhbeli testvérek rossz közérzete nyomán, melyet az a „jól tapasztalható eltolódás” okozott, ami a Foucauld atya 1899-es szabályzata szerinti élet és aközött volt, melyet itt „a názáreti rejtett élet misztériumára” hivatkozva éltek, elkezdődött egy kibontakozás abban a válaszban, melyet a Közösség igyekezett adni a missziós területre vonatkozó kontemplatív hivatásukra. Ez a fejlődés „minden előtt a megélhetést biztosító munkát érintette, a lehető legbensőségesebb kapcsolatban a minket befogadó népességgel”. Másrészt, miután helyreállt a kapcsolat a Földközi-tenger két partvidéke között, a testvérek fölfedezték azt a missziós és vallásos megújulást, melynek Franciaország, a „missziós terület” volt a helye és tanúja; ilyen körülmények között lehetetlenség lett volna nem látni törekvéseik megerősítését és ugyanakkor annak a szükségességét, hogy pontosan kijelöljék saját útjukat.

A hivatások özöne, mely a maga módján megerősítette ezt az irányultságot, megengedte az alapítások megsokszorozódását a nem-keresztény környezetben, a munkások világában és a szegény országokban, ma úgy mondanánk, a harmadik világban. A Közösség így kiszélesítette és megerősítette azokat az alapokat, amelyeken a hatvanas években kibontakozott. De a szerzetesi élet, a szokások és a keresztény társadalmi elgondolások hagyományos kereteitől való eltérés kockázatokkal járt, igényeket, újra fölfedezéseket is magába foglalt, s ezeket kétségtelenül nehéz jól fölmérni fél évszázadnyi távolságból. Könnyebb ellenben észrevenni azt a támaszt, melyet a Közösség keresett és talált abban az elméleti képzésben, melyben Jacques Maritain igencsak jelen volt az ő művei és a mi teológiai “mestereinken” keresztül. A viszony mindazonáltal nem volt egyirányú. Néhány különösen jelentős tény nyilvánvalóvá teszi, mely ponton marad jelen Maritain életében a Közösség, - jelen a szeretete számára biztosan, de a reflexiója számára is olyan területeken, mint amilyen a kontemplatív élet, amely már annyi éve lefoglalja figyelmét. 1950. október végén pl. újbóli franciaországi tartózkodása idején, amely lehetővé tette számára, hogy viszontlássá meudoni barátait a L’Eau Vive egyik összejövételén s találkozzon Párizsban André testvérrel, Dominique

(Voillaume) testvérrel és P. Noellel, „a kistestvérek novicius mesterével” (ismertebb Milad Aissa néven), Jacques följegyzői naplójában: „Nagyon mélyen érintettek P. Voillaume lapjai, melyeket André adott Raissának. Valóban isteni szellem van bennük. Ezekre a kistestvérekre várunk mi oly régóta”. (Ami a Jacques által említett hosszú várakozás tárgyát illeti, erre vonatkozóan fölismertetőnek kell lennie néhány támpontnak a műveiben – megkísérlem kimutatni ezeket a későbbiekben - az életükben, az ő „Istennek adott laikus” életében, valamint Raissa és Vera hasonlóan odaadott életében ezek nyilvánvalóak.)

Jézus názáreti életének követése mindig egyike volt azoknak a jellemző vonásoknak, melyeket a Közösség Foucauld atyától örökölt. Mindenek előtt ez alakította az el-abiodh-i alapítás inkább monasztikus keretében a közösség lelkületét; ez fogja formálni arculatát „az emberek között” is. Ezzel a címmel⁴⁴ jelentek meg René Voillaume-nak 1950-ben az el-abiodh-i noviciátusban elhangzott beszédei és a testvérekhez intézett levelei, melyekkel mindenek előtt irányítani és serkenteni szándékozott minket a szerzeteséletnek abban a formájában, amely újdonsága által felhívás volt a lelkiélet teológiája bizonyos klasszikus témáinak újra átgondolására vagy a mai időkhöz való alkalmazására. Ez különösen érzékelhető volt a szóbeli és kontemplatív ima területén, ahol magáévá téve Keresztes Szent János tanítását, a Közösség Priorja újra megfogalmazott néhány nagy igazságot, melyet a misztikus doktor a miénktől teljesen különböző egzisztenciális, emberi és szerzetesi összefüggésben világított meg. Nos, még az *Emberek között* megjelenése előtt, Jacques Maritain találkozott e számunkra alapvető szövegek egyikével-másikával, és az a mód, ahogyan őket idézi, nem hagy kétséget azoknak a „lapoknak” a mibenléte felől, amelyet André testvér adott Raissának.⁴⁵

Bármilyen kevésbé él is az emberek emlékezetében az, hogy milyen helyet tartottak fönn Maritainék életükben az imádság számára, nem csodálkozunk azon a figyelmen, melyet René Voillaume imával foglalkozó leveleinek és a közösség szerény tapasztalatának szenteltek. Igen, 1968-ban A Szentszék maga nyilatkozik a „kontemplatív” (szerzetes) élet ezen új formájáról. De Jacques 1951-ben habozás nélkül fölismerte a „kontempláció és a kontemplatív élet új módjának vagy stílusának”⁴⁶ fölbukkanását; és kereste, hogyan lehetne a kontemplatív ima ezen „új módjának vagy stílusának” minden mozzanatát hittudományi szempontból kifejteni és alátámasztani. Ezzel kapcsolatos megfontolásai továbblépést jelentenek azon az úton, melyről már eddigi munkássága is tanúskodik (gondoljunk pl. az „akcióról és kontemplációról” szóló tanulmányára); Raissa kapcsolódik ehhez számos címen és okból, és ő is foglalkozik a Közösséggel.

Itt idéznünk kell Jacques Maritainnek azokat a jegyzeteit, amelyeket akkor vetett papírra, 1950 végén vagy 1951 elején, amikor egy a Szentlélek ajándékával foglalkozó kurzusra készült (a teljes szöveg fordítását a tanulmány függelékében közöljük)⁴⁷. Ezeknek a jegyzeteknek a tömörsége megindítóan

körvonalazza azoknak a gondolatoknak a főbb irányait, melyek kidomborodnak, ha a hittudomány fényében újra olvassuk a Közösség priorjának a szellemi-lelki képzsünkre írt két levelét, a beni-abbesi (1950. febr. 13.) és a mar-eliaszi (1950. jún. 19.) üzeneteket: „Az embertársunk és Isten iránti szeretetünk egy és ugyanaz. Következésképpen a testvérünk iránti szeretet Istenhez tesz hasonlóvá minket. Amikor igyekszünk úgy szeretni másokat, *ahogyan Krisztus szerette őket*... a testvéri szeretet értelemmel fölfogható eszközzé válik arra, hogy Istent megismerjük, homályosan és tapasztalati úton, ennek a szeretetnek kimeríthetetlen végtelenségében.”

„Ez az emberekhez való *evangéliumi közeledést* feltételezne... *kontemplatív magatartást* szomszédaink felé. Önmagunk megfosztottságát, igazi elszakadást... Ez megkívánja tőlünk, hogy *együtt létezzünk* velük, a szegényekkel”.

„Ennek eredménye: a misztikus és kiüresedett élet, melyben az ember szüntelenül kéri a Szentlélek ajándékainak segítségét, különösen az aktív ajándékokét (a Bölcsesség rejtett működésével) ... ez egy különös fajta kontempláció: kevésbé tudatos, kevésbé különül el a világtól, kevésbé feledkezik meg róla, Istenbe merül ... és *jobban meggyötri az emberi fájdalom és az emberek szolgálata* ... Kontempláció az útjainkon”.

Kontempláció az útjainkon ... ez a címe annak a könyvnek, melyet Raissa szeretett volna megírni az imádságról. Első ízben Kolbsheimben utalt erre 1950 nyarán, a barátaikkal történt beszélgetés közben, „akik bátorították őt erre”⁴⁸, abban a „Sagesse et Cultures” sorozatban kapott volna helyet, amelynek elindítására készült Jacques . Ettől fogva Raissa „följegyezte azokat az ima közben támadt gondolatokat, amelyek rendkívül mélyen megragadták lelkét” – mindezt annak a tervének céljából, melyet végül nem valósíthatott meg. De 1959-ben, a *Liturgie et contemplation* egy rövid fejezetében leírja azt, amit leginkább a szívébe vésett: ebben az útjainkon megélt kontemplációban az tünik számára a legjelentősebbnek, hogy „a jelenlévő Jézusra való szüntelen figyelem és a testvéri szeretet játssza a legfontosabb szerepet, magával a belénk öntött imádság útjaival kapcsolatban is”, és hogy a kistestvérek hivatása, „a világba és a világ nyomorúságába vetett kontemplatív élet ebből a szempontból nagy jelentőségű.”⁴⁹

Raissa minden bizonnyal a testvérek bensőséges ismeretére támaszkodott, amikor így fejezte ki magát velünk kapcsolatban, akiknek útjai találkoztak az övével. (Ha nincs is névszerint megemlítve a Jacques, valamint Foucauld atya, később André testvér és a Közösség között lépésről-lépésre szövődő szálak felidézésében, ő nem kevésbé élte át ugyanazt a kalandot, a maga személyes vonásaival.) Valamint – minden okunk megvan arra, hogy ezt megerősítsük – támaszkodott még és mindenek előtt René Voillaume-nak az imáról szóló írásaira, melyeket olvasva velük együtt rezdült, velük együtt fejlődött belső lelki világa. Egy évvel a két „üzenet” után, amelyek Jacques Maritain reflexióját

kiváltották, a Közösség priorja Jeruzsálemből írt hozzánk levelet „a szegények imájáról” (1951. július, 27.), és „e levéllel kapcsolatos gondolatcsere céljából meghívást kapott” egy kolbsheimi összejövételre, 1952 júliusában⁵⁰ (téma volt ott a munkáspapok ügye is, akiknek „elkötelezettsége” bizonyos nyugtalanságot és harcot kezdett kiváltani Rómában és Franciaországban). Ennek a találkozóknak a megszervezésére, amely megelőzte René Voillaume Egyesült Államok-beli utazását, Jacques április 15-én írt André testvérnek; levelének fogalmazványában néhány teljesen gyakorlati gondolat után ezt olvassuk: „egyre jobban szeretjük a testvéreket”. Ez a többes szám Raissára utal, aki addig kétségtelenül olvasta már az *Emberek között* teljes szövegét. A saját példányán (első kiadás) megjelölte az újraolvasandó lapokat: mindenek előtt a „mar-eliaszi üzenet” lapjait és „az ima állandóságáról” szóló fejezetet; s megjelölte a Világi Intézményekről mondottakat is. Jacques naplójából tudjuk, hogy Raissa „nagy lelkesedéssel” olvasta ezt a könyvet, melyet „mélységesen csodált”. És Jacques hozzáteszi: „meg vagyunk győződve róla, hogy a Kistestvérek közössége a Szentlélek ajándéka az Egyház számára – és a világ számára -, ahogyan a ferencesek és a domonkosok voltak a XIII. és a jezsuiták a XVII. században. Az egyetlen valóban és hitelesen új szerzetesrend a XVII. század óta.”⁵²

Ezek a sorok 1954. január 26-i keltezésűek - René Voillaume egy estét tölt Princetonban „Maritainéknél (és) nem szükséges nektek mondanom, milyen természetfölötti örömmel láttuk viszont egymást”, írja úti naplójában a testvéreknek ugyanazon a napon⁵³. Jacques is följegyzi a maga naplójában: „érdekfeszítő beszélgetés a Kistestvérekről és a munkáspapokról, ez utóbbiak helyzete drámai⁵⁴. Sem ők, sem a püspökök nem ismerték azt a szörnyű szellemi-lelki próbatételt, amellyel szembekerülnek, amikor belevetik magukat a munkásvilágba, amely körülveszi őket a maga „erkölcsi és misztikus *psychéjével* és rendkívüli erejű történelmi tapasztalatával. Túl erős kísértések (...) kettős hűséggel az Egyház közösségéhez és a „munkás misztikus test” közösségéhez, melyet ténylegesen a marxizmus inspirál. Az egyházi tekintély reagált és reagálnia kellett. De mint mindig, külső mértékek szerint és elmélyítve a krízist: dolgozzanak fél munkaidőben és ne vegyenek részt a szakszervezeti életben, ami egyenlő azzal, hogy egyáltalán ne legyenek munkások...”

Ténylegesen, a munkáspapokra vonatkozó római döntés, mely nem volt derült égből mennykőcsapás, legtöbbjük számára annak megtagadását jelentette, amin ők munkálkodtak vagy véltek munkálkodni Isten Országáért, az Egyház élesztőjeként a munkásvilágban. Ezeknek a római döntéseknek a tétje, előfeltételeik és következményeik, a fölbolydulás, melyet a francia közvéleményben okoztak, mindez nagy helyet foglalt el Jacques Maritain és René Voillaume eszmecseréjében, amikor Voillaume január 22-től február 20-ig látogatást tett az Egyesült Államokban. Följegyzései tanúskodnak erről, melyeket inkább forrásanyagnak szánt, mint pusztá emlékeknek: megfontolások a kommunizmusról; az evilági reményről, amit a keresztények, akiknek evangéliumi tanúságtevése mint ilyen, nem a világból való, felajánlhatnak a

világnak; egy az evangéliumi politikának szentelt laikus közösség (és nem politikai párt) „utópiájáról”.⁵⁵ (...) A feljegyzések mutatják, mennyire foglalkoztatta Jacques-ot a munkásmisszió s e misszió követelményeihez rosszul alkalmazott „egyházi oktatás” jövője. Gondjait meg fogja osztani Mgr. Montinivel, neki címezve (1954) március 12-én egy beszámolót arról, hogy létre kellene hozni egy Intézetet a munkásmisszióba készülők képzésére; szemében ez a fájdalmas krízis aláhúzta egy megbízható, elméletileg megalapozott, életszerű és bensőséges képzés szükségessége és sürgető voltát.

Ugyanez foglalkoztatta az első testvéreket is, mert meg voltunk róla győződve, hogy „a hit intelligenciája”, melyhez mindegyikünk eljuthatott, a maga részéről és a maga területén az Istennek és az embereknek való odaadásunk hitelességének a záloga. René Voillaume testvér sem akarta befejezni „A Közösség eredetének történetét” anélkül, hogy vissza ne térne a képzés kérdésére. Nem habozik egyrészt megerősíteni, hogy „a teológiai tanulmányok és az a szellem, amelyben folynak, a filozófiai reflexiók alapossága, mely e tanulmányok alapját képezik, lényeges szerepet játszottak a Közösség kontemplatív hivatásának a megszilárdulásában”; másrészt gondviselészerű ténynek tekinteni, hogy „az alapítás első éveitől André testvérnek és nekem magamnak ugyanaz a filozófiai és teológiai elgondolásunk volt a keresztény életről és a szerzetességről. Én az Angelicumban nevelkedtem, André testvér Jacques Maritain iskolájában”.⁵⁶ Gyakorlatilag Maritain barátságai meghatározó helyet foglaltak el a tanulmányi közösségek tanmenetében. Azok után a barátságok után, melyek a *Revue Thomiste*-hoz kapcsolódtak, s amelyek minket Saint-Maximinbe (majd Toulouse-ba) vezettek, azok a barátságok, melyeket Svájcban tartott fenn, meghatározóak lesznek, amikor 1955-ben a Közösség elkezdte a szervesen fölépített tanulmányok első évét egy filozófiai bevezetéssel (Annemasse-ban) és Journet abbé előadásaival (Genfben). Így történt, hogy a Közösség az „élő, nem pedig valamiféle kitömött tomizmus” ajándékában részesült – jegyezte meg Jacques Maritain egy kötetlen beszélgetésben, amikor arról szólt⁵⁷, mi kapta meg őt a toulouse-i tanulmányi közösségbe való érkezésekor – „nem a szemináriumokban mumifikált tomizmus ez, afféle száraz logikai váz, anélkül, hogy valaha is megmutatnák *felfedezéseinek* mikéntjét, anélkül, hogy megvolnának azoknak a nagy intuícióknak az eszméi, amelyekkel Szent Tamás élt, s amelyek fölfakadtak benne a valóság megtapasztalásából”. Mindez közvetlenül kétségtelenül arra a „szellemre” vonatkozott, melyben a tanulmányok folytak a Közösségben. De ez a szellem szoros és közvetlen kapcsolatban volt egy gondolkodásmóddal, amely nem szorítkozott arra, hogy „teológiailag megvédje az isteni igazságot”, hanem „leszáll az utcára is, filozófiailag dolgozik a profán területén, és keresi a pozitívát mindenben”, egy gondolkodásmóddal, amely nem csupán szeretettel tiszteli az isteni transzcendenciát, hanem kibontakoztat „egy teocentrikus humanizmust és elősegíti a teremtmény rehabilitációját Istenben”.⁵⁸

Biztos, hogy a mi hivatásunknak „semmi köze az eszmék csatájához”. Feladatunk „az evangéliumi szeretet”, melyről tanúságot kell tennünk, megjelenítve azt a nem-keresztény környezetben; de az is igaz, hogy közülünk legtöbben szembetalálják magukat, burkoltan vagy nyíltan, komoly kulturális problémákkal. Az el-abiodh-i alapítás óta fönnáll a sürgetés, hogy a Közösség erőfeszítéseket téve biztosítson számunkra „egy minél komolyabb és teljesebb filozófiai és teológiai képzést”⁵⁹, mely a „szív intelligenciájával” utat nyithat azoknak az embereknek a megértéséhez, akiknek az életét megosztjuk, s akik tőlünk különböző módon gondolkodnak, amely megengedi, hogy „belülről értsük meg őket, teljes tisztelettel és barátsággal, de bármiféle kompromisszum nélkül, soha nem tagadva meg hitünk igazságának vagy az igazságról való fölfogásunknak szemernyi részletét sem”, amint René Voillaume emlékeztet rá André testvér temetésén, „aki ebben Maritainnek igazi tanítványa volt, akiben – mondta – mindig csodáltam, hogy az értelem alázatossága és mások tisztelete egy olyan szellemnek a gyümölcse, mely rendkívüli módon nyitott az igazság megragadására”.⁶⁰

J E G Y Z E T E K

32. "Jelen voltam a Sacré-Coeur bazilikában Jézus Kistestvérei megalapításának miséjén." OeC XII. p. 925.
33. *El-Abiodh*, V. p.6. René Voillaume testvér miután befejezte tanulmányait az Angelicumon, P. Garrigou-Lagrange vezetésével készítette doktorátusát (Blondelről).
34. *El-Abiodh*, VII/1, 7. fej.: „Adaptációnk az el-abiodhi muzulmán környezetben”, p. 119.
35. U.o. p. 136. – és André testvér írása: „Az Egyház és a különböző kultúrák”, p. 233-239. Ezen a szociális kérdésekkel foglalkozó héten Jacques Maritain előadást tartott „a katolicizmusról, mint az együttműködés előmozdítójáról”.
36. Henry Donneaud testvér, „Egy élet a teológia szolgálatában”, *Revue Thomiste*, 1992, N°1 (Egy teológiai mester.)
P. Michel-Marie Labourdette OP /, p. 24-27.
37. Ez utóbbi törekvés megmaradt a Közösségben, és azoknak a testvéreknek az életében is vigyáznak rá, akik meghatározott időre a tanuló testvérek szolgálatát látják el. Ugyanakkor segít megérteni René Voillaume-nak egy a későbbiekben fölített kérdését is: „Egy ilyen hivatásnak az elfogadását, mint amilyen Jacques Maritainé, normálisnak vagy kivételesnek kell-e tekintenünk, és milyen indokokkal?” *El-Abiodh*, VIII, p.18. 36.
38. vö. (mint a következő idézeteknél is) *El-Abiodh*, IX/1, II: „Négy, utazással telt hónap Rómában és Franciaországban, amelyek alatt a Közösség jövője volt a fő téma (1946. április-július).
39. 1935. február-márciusában, római útja után René Voillaume meglátogatta Mgr. Roland-Gosselint, Versailles érsekét, aki hivatásának első percétől bizalmasa és segítője volt. André testvér kérte, hogy használja föl az alkalmat és üdvözlje Maritainéket Meudonban, de úgy tűnik, ez a terv nem valósult meg.
40. „Emlékezés Jacques Maritainre - Kolbsheim, 1973. május 3.”, *Istenlátók a világban* (Levél a testvéreknek, IV.), Paris, Cerf, 1974. p. 162-165.
41. *El-Abiodh*, XI/1, p. 21.
42. René Voillaume használta ezt a megfogalmazást azokban a kiadatlan írásokban (1944. júniusában), amelyekben fölvezolta az el-abiodhi alapítás mérlegét. L. *Jézus Kistestvérei*, N° 95-96 (1983), a Közösség ötvenéves évfordulóján, p. 21.
43. A párizsi ház csak 1952-ben nyílik meg. 1953-tól Maritainék és a Közösség kapcsolatát azok a különböző szolgálatok erősítik, amelyekre a testvérek számíthatnak, amikor nyáron Franciaországba jönnek.
44. René Voillaume: *Emberek között (Au coeur des Masses)*, Foucauld atya Kistestvéreinek szerzetes élete, Paris, Ed. Cerf. Az 1950-es kiadást (december 30-án fejezték be a nyomtatást) megelőzte egy sokszorosított

- példány. Az 1952-es második, átdolgozott kiadás tartalmazza a végleges szöveget.
45. "Jeruzsálemi levél"-ként mutatja be az *Emberek között*-ben „Mar-EIASI üzenet” címmel közreadott szöveget; s ezt az üzenetet valóban Jeruzsálemből küldte René Voillaume a testvéreknek 1950 júniusában.
 46. „A new mode or style of contemplation and contemplative life”. vö. Jacques Maritain, *Man's Approach to God*, Latrobe (Penn.), The Archabbey Press, 1960, p. 36-37. (összefoglalás). A szöveg az 1951. március 8-ra meghirdetett Latrobe Szent Vince kollokvium anyaga. (A 34. *Cahier*-ben jelent meg.) Az összefoglalást valószínűleg az alábbiakban említésre kerülő szövegek alapján készítették el.
 47. A kolbsheimi archívumban talált angol kézirat, melyet Jean-Marie Allion testvér fordított le. Nincs rajta dátum, de utal René Voillaume testvér „újabb” leveleire, melyek néhány részletét maga Jacques fordította angolra. (Az *Emberek között* 1955-ben megjelent angol nyelvű fordítását Jacques Maritain keresztlánya, Willard Hill készítette, akit a meudoni kápolnában kereszteltek meg. OeC XV, p. 336, 341.)
 48. OeC XII, p. 974-975; és a *Notes sur le Pater* előszava, OeC XV, p. 53.
 49. OeC XIV, p. 139. A *Liturgie et contemplation* elolvasása után René Voillaume testvér ezt írja Jacques Maritainnek: Egészen különösen érint az, amit önök (Jacques és Raissa) a Kistestvérek hivatásáról mondanak. Számunkra az egyetlen feladat, hogy hűségesek legyünk hozzá. Minél inkább élem, annál inkább meg vagyok róla győződve, hogy tanúságtételünk különböző külső vonásai között van egy valóban teljes érvényű, amely szerzetes életünk szívében lakozik: hűség ehhez a kontemplációhoz s e kontempláció szerinti élethez életünk minden napján. (...) Az ember érzi, hogy önök mindketten élték ennek az üzenetnek a tartalmát, mielőtt ilyen világló szavakba foglalták volna.”
 50. r. Voillaume, *El-Abiodh*, X/2, p. 899. jegyzet.
 51. vö. naplóját az (1952) július 11-i dátumnál – „Kolbsheim: 9-től 11 óráig Maritainnel. Irántunk érzett szeretetével és nagy gyöngédségével mindent megtett, hogy megkönnyítse számomra igazán jó kapcsolat kialakítását az Egyesült Államok egyházával. Megkaptam minden szükséges fölvilágosítást, és most tudom, kit kell fölkeresnem. 11 órakor közös összejeövetel. Ott találom P. Labourdett-et, Leroy-t, Journet abbét, Raissa Maritaint...” – A következő hónapban René Voillaume New Yorkban találkozik P. John La Farge-zsal, Worcesterben Wright-tal, a későbbi kardinálissal, „akiről barátja Maritain ezt előre megjósolta”, stb.
 52. Gyakorlatilag ezekkel a szavakkal vezette be Jacques René Voillaume testvér előadását a Közösségről és annak lelkeségéről az előtt a tízegynéhány vendég előtt, akik február 7-én este (1954) Maritainéknél találkoztak. – vö. René Girard, „Jacques Maritain and the Little Brothers of Jesus”, *The Critic* (Chicago), XXI. N° 4 (1963. febr.-marc.), p.24.: „The words which we are

- about to hear from Father Voillaume describe what is, in my opinion, the most important thing that has happened in the Church since St. Francis of Assisi.”
53. Így folytatja: „Együtt átnéztük két előadásom francia szövegét. Szervezték számomra ismerkedési és „felolvasó” összejöveteleket a Chicago melletti Notre Dame Egyetemen, a Fordham Egyetemen és itt Princetonban is.”
 54. 1954. január 19-én minden munkáspap kapott egy személyes levelet a püspökétől, amely levél ugyanakkor kollektív is volt, minthogy a püspökök mind jóváhagyták a bennfoglaltakat. Azt kérték a munkáspapoktól, hogy csökkentett munkaidőben dolgozzanak (maximum napi három órát), március elsejével mondjanak le minden olyan evilági tisztségükről, amelyet munkatársaik bizalma rájuk ruházott, s ne újítsák meg szakszervezeti tagságukat... Lásd (egyéb művek között): Jean Vinatier, *Les pretres ouvriers, le cardinal Liénart et Rome*, Paris, Ed. Ouvrieres, 1985, p. 91...
 55. Fájdalmas tapasztalatok megvilágításában újra előkerülnek ezek a megfontolások, melyekkel jó húsz évvel korábban már foglalkozott, amikor „az eszközök megtisztításáról” beszélt (1. *Du regime temporel et de la liberté*, OeC V, p.449-450). Ebben az időben (1954) készíti a *La Philosophie morale* Hegelről szóló fejezetét; kicsit később fontos gondolatokkal egészíti ki ezeket a naplójában (OeC XII, p. 135-136, 152-153, 160)
 56. *El-Abiodh*, X/2, p. 893-894.
 57. Az oosterhouti Notre Dame apátság bencései előtt 1961. augusztus 24-én elhangzott megfogalmazások. (Jacques a barátját, Pierre Van der Meer de Walcherent ment oda meglátogatni).
 58. vö. azokkal a szövegekkel, amelyek egyszerre szándéknyilatkozatok és munkaprogramok: „*Réponse a Jean Cocteau*” (OeC III, p.724-725) és “*La philosophie dans la foi*” (OeC VI, p. 79 és köv.).
 59. vö. Jacques Maritain *Basilian Teacher*-höz (Toronto) intézett levelének (1962.ápr.12.) befejező gondolataival – (OeC XII,p.1223) melynek sorai bővebb magyarázatot adnak).
 60. *Les Petites Freres de Jesus* N^O 118 (1986), p.17. – Minden testvér részére, aki akkoriban megismerte őt, Olivier Lacombe ugyanerről tett tanúságot, vagyis az igazságban és az igazság által megélt mások iránti nyitottságról.